

A MAGYAR NÉPI TEMETŐK SZEMIOTIKAI ELEMZÉSE

KUNTERNÓ

„A közös emlékezet a létezés egységét ismerte fel. Ilyen értelemben éppen az évkönyvek és a funkcionálisan ezekhez közelálló emlékjelek (a sírok, az emlékeken és az épületek falain található feliratok, maguk az emlékek) és nem az események magyarázatul szolgáló pragmatikus történelmi szövegek voltak a közösség számára a létezés jelei.”
J. M. Lotman

0. A szemiotika segítségére van a néprajztudománynak azon törekvésében, hogy a falusi közösségek — mint szociokulturális organizmusok — éltető és fejlesztő, belső kohéziós erőit minél egzaktabban vizsgálhassa. Ezen meggondolásból kiindulva kísérlem meg a magyar nép emberi élettel kapcsolatos — legőszibb elemeket őrző, és legzártabb — szokását, a halotti szokásokat megvizsgálni.¹

1. A halotti szokássor három fő részre oszlik: *a halál jelei* — a halálra vonatkozó különféle babonás jóslatok, álomfejtések, stb. tartoznak ide, s a haldokló körüli szokáscselekvések; *a halál beálltától a torig* — itt vizsgálandó a tulajdonképpeni halotti és temetkezési szokások törzsanyaga; az *elhunyt emléke* — a gyással, különféle megemlékezésekkel kapcsolatos szokások, a *halottlátó* szerepe, a *lélekkel* kapcsolatos babonák foglalhatók e részben össze, valamint az elhunyt nyughelyének kijelölésével, megjelölésével kapcsolatos szokások. E munka az utóbbi egységet vizsgálja, azaz: hogyan emlékezik meg a falusi közösség elhunyt tagjáról, mi módon állít neki emléket, s mit tart fontosnak közölni róla?

A halotti szokásokkal kapcsolatos jeleket — általánosítva — két csoportra oszthatjuk:

- a) A szokás lebonyolításához szükséges jelek: *praktikus-organizációs jelek*.
- b) A szokás tartalmát adó jelek: *rituális-ceremoniális jelek*.

Egy faluközösség elhunyt tagjára egyrészt a hozzátartozók gyásza, másrészt az elhunyt sírja emlékeztet. A hozzátartozók gyásza funkcionálhat jel-eszközként (sign vehicle):²

- a) *spontán módon*: érzelmi-emocionális megnyilatkozásokkal,
- b) *tradíciók által megszabott szokások teljesítésével*: általában fekete (helyenként fehér) gyászviselettel, a közösség hagyománya által szorosan az öltözethez csatolt gesztusokkal,³ a hozzátartozók életében beállott változásokkal.⁴ Ezen szokások gyakorlása, illetve elhagyása a faluközösség számára meghatározott jelentéssel bír.

Az elhunytól sírja és sírjának temetőbeli helye informálhat.

2. *A temető*

Külső vonatkozások. A népi temetők és környezetük kapcsolata gondos tanulmányozást igényel, melynek során vizsgálatra kerül — többek közt — a temető helye a település rendszerében. Igen fontos annak vizsgálata, hogyan fejlődik ki

az élők és a holtak területeinek elkülönülése. E külső korrelációkban bizonyos jelszerűségek mutatkoznak.

A temető fekvése. A vizsgált temetők sorában egyre gyarapszik azok száma, melyek félreérthetetlen nyugati tájolása megengedi annak feltételezését, hogy helyük és beállításuk megválasztása nem csupán a földrajzi meghatározók figyelembevételével történt.

A recens anyagban gyakran találunk utalásokat arra, hogy a temetőnek a falu településében a hagyomány által meghatározott, kijelölt helye volt, rendszerint a falu középpontjától nyugatra.⁵ Ha konkrétan e vonatkozásban nem is, de a magyar halotti szokások egészében ismeretes a felkelő és lenyugvó nap által kijelölt égtájak fontos szerepe.⁶ Ugyancsak található példa arra, hogy magát a temetőt is tájolják.⁷ E temetők főkapuja mindenkor nyugatra tekint, illetve — amennyiben kerítetlenek — a főút nyugatról vezet hozzájuk. Amennyiben a későbbi kutatások, s az eddig közreadottak gondos összegzése igazolják, hogy nem kizárólag gyakorlati megfontolások, hanem hagyományos, a halottkultusszal kapcsolatos okok is kimutathatóan közrejátszottak a halottak nyughelyének kijelölésében, akkor a fenti korrelációkat is — mint proxemikus kódokat — értékelnünk kell. Ez esetben olyan rendszerszerűség bontakozhat ki előttünk, mely nem csak lokálisan határozza meg az élő és a halott közösség viszonyát, hanem egy nagyobb (asztrális) rendszerben is kitűzi a halottak helyét.

A temető és a földrajzi viszonyok. A recens anyagban s a szakirodalomban⁸ találunk utalásokat arra, hogy a temetők helyét lehetőleg magaslatokon, meredek partoldalakon jelöli ki a népi hagyomány. A Bodroghközben általános a temetők akképpen való elhelyezése, hogy az egykor gyakori árvizek semmiképp se érhessék el, rongálhassák meg. A krónikák a folyóvizek, források közelébe való temetkezéstről számolnak be.⁹ A földrajzi környezet ilyenféle megválasztásában minden bizonnyal szerepe volt a praktikus meghatározók mellett a halotti szokások parancsainak. A temető és a földrajzi környezet megválasztásában minden bizonnyal hagyományos tartalom kódoltatott, melynek egykori értelmét ma már csak találgathatjuk.

A temető zártsága. A temető zárt egység, mind területileg, mind jeltudományi szempontból. A falu településében markánsan különül el bármely más hagyományos kollektív „intézménytől” (*Malinowski, Br.* kifejezése). Zártságát különböző módon kialakított kerítés, illetve kerítés értékű egyéb körbezáró jelzés, pl. a természeti formák felhasználása, valamint a mindenkor gondosan betett kapuk hangsúlyozzák. A ma még többé-kevésbé hagyományos formájukban feltalálható temetőket — többnyire betemetődött — árok és élősövény keríti.¹⁰ Az élősövény kerítés azonban nemcsak fizikai akadály, hanem olykor babonás zár is. Pányokon (Abaúj megye) a temető kerítésétől szolgáló élősövény vadrózsabokrokból (*rosa canina*) áll. A vadrózsa általánosan ismert élvezeti- és gyógynövénye a magyar népek, babonáiban is gyakran szerepel bajelhárító szereppel.¹¹ Annál is inkább gondolhatunk ez esetben az élősövény kettős záró szerepére, mivel a pányoki néphitben a temető olyan területnek számít, mely felett kettős az ellenőrzés — túlvilági és evilági.

Jelek a temetőn kívül és belül. A temetőn kívül használatos jelek a temetőben megváltoztatják jelentésüket. A temetőben — mint zárt jelrendszerben —

álló fakeresztnek egészen más jelentése van, mint pl. a házormon álló hasonló keresztnek. Legmélyebb jelentése — igaz — mindkettőnek ugyanaz: „Én katolikus vagyok.” De ez az értelmezés eszünkbe sem jut, mert a jeleket kontextusokkal együtt érzékeljük, s akkor azonnal így módosul a jelentés a síron álló kereszt esetében: „Itt egy katolikus nyugszik”; a háztetőinél pedig: „Itt egy katolikus él”. Még pontosabban szemügyre véve pedig éppen azt állapíthatjuk meg, hogy a két különböző helyen alkalmazott kereszt kimondottan ellentétes jelentéstartalmú. A ház ormán álló kereszt a házban élők biztonságát, szerencsésjét, életét védi, tehát az *életet* jelenti, míg a síron álló kereszt — a halotti szokások szabta követelmények teljesítéseként — a halott nyugalmát, biztonságát hivatott szolgálni, s így a *halált* jelenti. Hasonló a helyzet a virágokkal is. Különösen régente ugyanazok a virágok kerültek a temetői sírra, mint a ház előtti virágoskertekbe. Kontextusukon múlik, hogy az egyik a halált, a másik az életet fejezi ki.

Belső vonatkozások. A temetőn belül két irányban nyerhetünk információkat:

a) az egykor élőkéről. A temető szemiotikai rendszere ezt szolgálja tulajdonképpen.

b) a jelenleg is élőkéről. Ők gondozzák a sírokat, azaz fenntartják az elhunytakra vonatkozó jelrendszert.

A sírok helye a temetőben. A falusi temetők központját gyakran templom, kápolna jelzi. Ha szakrális építmények nincsenek a temetőben, akkor a kaputól induló főút rendelkezik központképző szereppel. Vannak teljesen rendezetlen temetők, ahol csak a temetőkapu jelenthet valamiféle viszonyítási pontot (pl.: templomközpontú a telkibányai temető, Abaúj megye). A síroknak a fent megadott pontokhoz, illetve egymáshoz való viszonya fontos információk hordozója.

E kód legkisebb eleme a sír, minden kellékével együtt, illetve ennek viszonya a központinak tekintett pontokhoz és egymáshoz. Milyen szemiotikai rendszerszerűségeket állapíthatunk meg? A templom, a kápolna körül csaknem koncentrikus körökben helyezkednek el a sírok, esetleg kripták. A főút mentén párhuzamosan azzal sorakoznak kétoldalt. Ahol csak a kapu lehet a viszonyítási pont, ott azzal szemben helyezkednek el. Minél távolabb esnek a sírok a viszonyítási pontoktól, annál egyszerűbbek lesznek, s gyakran annál inkább felbomlik rendjük. Látni olykor a központok felé orientálódó rendből kiszakadt, különálló sírcsoportokat is. Néhány sír egészen a kerítés tövébe került, sőt egy-két sírhalom nyomára a kerítés külső oldalán, a temetőárokban találunk. Mi állapítható meg mindebből szemantikai szinten? A viszonyítási pontokhoz való közelség, illetve távolság:

a) rangot,

b) „törzsökösséget” (törzslakó-e vagy „jövevény” az ott nyugvó?)

c) erkölcsi megítéltséget jelent.

A falusi temetőben a tehetősebbek, a közösség életében magasabb rangot viselők a *főhelyekre*, a fenti viszonyítási pontokhoz közel temetkeztek. A temetőben a főhely hasonló módon jelöl, mint a vendégségben az ülésrend főhelye. Ahogyan távolodnak a sírok a központoktól, úgy jelzik az egyes családok, személyek vagyoni állapotának csökkenési fokát.¹² A központi helyen,

illetve szorosan a központnak elismert övezet körül temetkezők nemcsak rangjukat fejezik ki ily módon, hanem azt is, hogy a falunak ők a *törzslakói*. A falu közössége generációkon keresztül számontartotta, ki a *jövevény* közöttük, kik települtek a faluba későbbben. Azok a temetőben is külön helyet kaptak, ott is elkülönültek tőlük az őslakók. Olykor nem külön csoportban, hanem a központi övezet periferiáján jelölték ki helyüket. A legszembetűnőbb egy-egy falu erkölcsi számúzottjeinek a jelzése. Az öngyilkosokat, a keresztleletlen gyermekeket a temető *szentelt földjén kívül* a temetőárokba temették. A temető határára, a temetőkerítés tövébe temették gyakran a falu erkölcsi megbélyegzettjeit.¹³ Ugyanott kaptak helyet azok a vándor szegények, koldusok, akiket véletlenül épp a faluban ért utól a halál. A közösség tagjai holtukban is következetesen elzárkóztak a falu kivetettjeitől, s a „jöttmentek”-től.

A népi temetők proxemikus elrendezését megfigyelve a következő oppozíciósort állíthatjuk fel:

közel:

gazdag
törzslakó
jó
mi-csoport

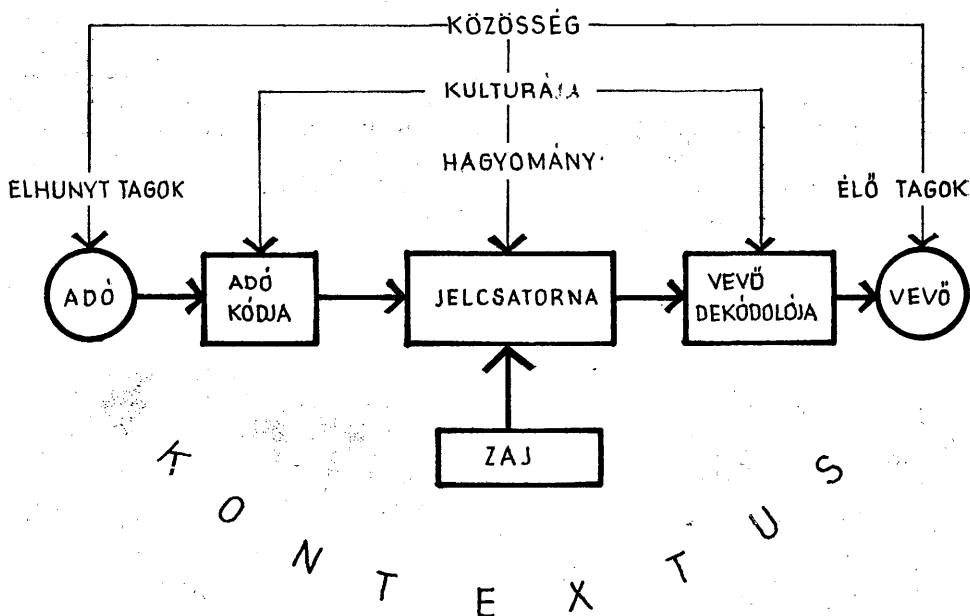
távol:

szegény
jövevény
rossz
ők-csoport.

Az anyagi, erkölcsi státusz ilyenféle jelölése — igen áttételes módon — a egész közösségre vonatkozó, létfontosságú parancsok átadását célozzák. A vagyonosság, rangosság hangsúlyozásával a közösség természetes igényét tűzi ki célul tagjai elé, hiszen a közösség belső erősödésének legfontosabb módja a vagyoni, gazdasági gyarapodás. Az erkölcsi megítéltektől való következetes elkülönülés a közösség automatikus védekező reflexét fejezi ki a közösség által elfogadott, azt erősítő, annak tagjait egységbe tömörítő törvények megsértőivel szemben. Egy falu morálisan megbélyegzett tagjai életükben is a közösség egységét bomlasztó, negatív erők megtestesítői az élők szemében, de — legmélyebb értelemben — a valóságban is. Az, hogy egy-egy faluban még haláluk után is gondosan megkülönböztetik az őslakókat a jövevényektől, szintén a közösség, a származási, genetikai közösség hangsúlyozását, e tudat ébrentartását célozza, s ily módon a közösség legelementárisabb összetartó erejére hivatkozik. A közösség tehát egységének, belső erejének megőrzése érdekében kizárja tagjai közül ezen egység megbontóit, akik áttételesen az egész szociokultúras organizmus létét fenyegetik. Ezt a közösségre vonatkozó törvényt, szabályozó modellt kódolták a sírok hagyományos temetőbeli rendjében.

Sírok és égtájak. Azon temetőben, melyekben nem érvényesül a fenti pontokhoz való igazodás, a sírok általában kelet—nyugati irányba tájoltak.¹⁴

Összegezés. A népi temetők belső rendjének, valamint környezetükhöz való viszonyuk vizsgálata után azt állapíthatjuk meg tehát szemiotikai szempontból, hogy a népi temetők olyan kódrendszerek, amelyek *nem genetikusan információk* átadását célozzák a halott és az élő közösség között. Azért nevezhetjük a temetőt kódrendszernek, mert megtalálható benne a tárgyi kód (sírjelek, építmények, utak, kerítés stb.), a proxemikus kód (sírok elrendezése, sírjelek

1. kép. A „temetőkultúra” vizsgálata az általános kommunikációs modellbe illesztve

egymáshoz való viszonya, közel-távol, bal-jobb stb.), cselekvési kódok (sír-ásatás, temetési szertartás, a sír gondozása stb.), és az írás kódja (feliratok a sírjeleken). (1. kép). E kommunikációs kapcsolatban az *adó* szerepét a halott közösség tölti be, melynek tagjai egykor életükkel formálták és újraformáltak öröklött hagyományait, s életvitelük tapasztalatait számtalan módon kódolva öröklítették a következő nemzedékre. Az *információ tartalma* nem más, mint mindazon tapasztalatok és parancsok összessége, melyeket egy adott közösség tagjai elhunyt társuk tetemének megőrzése és tisztelete során a leghelyesebbnek ítélték, s amelyek figyelembevételét a következő nemzedékektől elvárták. Ezen információ egy-egy népi közösség jellegzetes temetkezési szokásaiban és temetőkultúrájában fejeződik ki. A mi esetünkben egy — igen komplex — *kód* a temető, mely vizuálisan dekódolható, s számos információ-tartományának strukturálója változatos térbelisége. A *jelcsatorna*, melyen át az információk a címzettekhez jutnak a hagyomány, a tradicionalitás. E jelcsatorna hibátlan funkcionálását állandóan veszélyeztető *zaj* végsősoron az idő múlása, amely új, meg új létszituációk produkálásával veszélyezteteti legközvetlenebbül a hagyományátadás folyamatát. Az információ *címzettje* a mindenkor élő közösség, amely az érkező közleményeket — a hagyomány ismeretében — dekódolja, majd saját létkörülményeivel szembesítve azokat elfogadja, vagy módosít rajtuk. A vevő és az adó közötti *visszacsatolás* lehetetlensége érzékelteti a hagyomány parancsoló erejét. E kommunikációs kapcsolat felvázolásával — igen szemiotikusan — az emberi kultúra hagyományozódásának sémáját kaptuk. Véggözetkötetesképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a

temető statikus, archaizáló rendszer: a hagyomány klasszikus kifejeződésének lehetősége, míg a falu mobilis, modernizáló rendszer: a hagyomány alkalmazhatóságának, életrevalóságának örök próbája. A halott falu őrzi az élő falu erkölcsi értékrendjét. A temetőben viszontláthatjuk az élő falu társadalomrajzáinak modelljét. Ma már — az egy generáció életére jutó hatalmas változások miatt — torzít, nem helytálló a temetői modell, de ahol még feltalálható egy egységes temetőkép, ott az ötven-hatvan évvel ezelőtti állapotokról meglehetősen hű globális képet kapunk.¹⁵

3. *A sír és jeleinek felosztása*

A temetőben nyugvókról a legfőbb információkkal a sír és a sír főjele szolgálnak. A síron fő- és mellékjeleket különböztetünk meg. Főjel a halott adatait kifejező, vagy tartalmazó tárgy a síron, amely kimondottan e célra készült: kereszt, fejfa, tábla, obeliszok stb. A síron található általában olyan tárgyak, amelyek a halottkultusz kellékei. Jelentésük nincs, vagy csak mellékjelentésük van a konkrét *jel-eszköz* főjelhez képest. Mellékjelek: a *lábtól való fák*, *kivívó fák*, a virágok, mécs stb.

A síron megfigyelhetők bizonyos időszaki jelek is: a temetés koszorúi (ezeket a temetés után bizonyos idővel eltávolítják); *halottak napján* a főjelre,

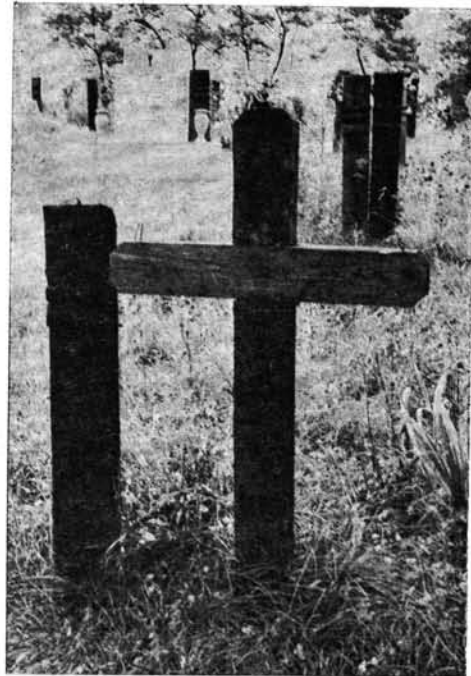
2. kép. Református sírjel a faddi (Tolna megye) öreg temetőből (1972)

3. kép. Katolikus sírjel a faddi öreg temetőből, (1972)

4. kép. Családi nyughely a házastársak felekezeti hovatartozásának különbségét mutató sírjelekkel Bodroghalomról (Zemplén megye, 1971)

5. kép. Családi sírhely a házastársak felekezeti hovatartozásának különbözőségét mutató sírjelekkel Ricséről (Zemplén megye, 1974)

vagy a sírra helyezett koszorúk, melyeket a tavaszi tisztogatáskor távolítanak el; az elhunyt név-, vagy születésnapján a sírra tett virág.

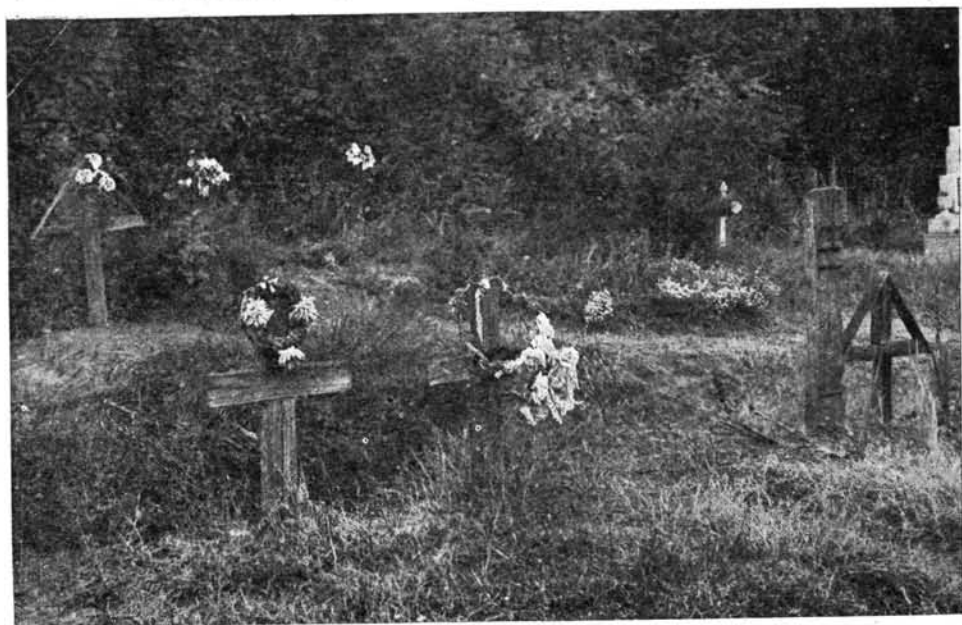
4. A vallási különbségek kifejezése

A sír főjele alakjával mindenkor szembetűnően jelzi a halott vallási hovatartozását. A temető összképének szemlélésekor kitűnik már, hogy katolikus, református, zsidó stb. temetőben járunk-e (3, 4. kép). A falusi temetők nagy részében a temetőn belül elkülönülve temetkeznek a különböző vallások hívei, de egyazon síron is jelzik a családtagok vallási hovatartozásának különbségét (4—7. kép). A sírok egymásközi viszonyával, s a sírjelek különböző alakjával kódolt értesüléseket egybevetve hozzávetőlegesen megállapítható:

- a) milyen vallásúak a falu tősgyökeres lakói?
- b) milyen vallásúak a később betelepültek?
- c) van-e még éles elkülönülés a két vallás hívei között?
- d) melyik vallás hívei milyen anyagi körülmények között élnek?
- e) milyen vallásúak a falu előljárói?

6. kép. Katolikus sírjelek a bodroghalmi református temetőben (1971)

7. kép. Református sírjel a csékei (Zemplén megye) katolikus temetőben (1974)

A sírjelek kódjának legkisebb eleme az egy elhunythoz tartozó sírjel alakja. Szintaktikai szempontból meghatározandó, hogy a számba vehető sírjelek melyikével állunk szemben. Szemantikai síkon értelmezve egy sírjelet, annak jelentése: „Itt egy X vallású nyugszik”. Pragmatikai szinten az állapítható meg, hogy a sír főjeleinek alakjával mindenkor szembetűnően jelzi a vallási hovatartozást. Amennyire elkülönülnek egymástól az életben a katolikusok, reformátusok, evangélikusok — pl. naptári vagy emberi élet fordulóihoz fűződő szokásaikban —, annyira számontartják, jelzik a holtak vallási hovatartozását is. Amennyire meghatározó volt életükben a vallásuk, annyira meghatározó haláluk után is, hiszen valóban különböző „túlvilágra” vélnek jutni a különböző vallások hívei.¹⁶

A továbbiakban — az egyéb fő sírjelektől eltekintek — a reformátusok és evangélikusok által használt fő sírjellel, a fejfával foglalkozom.

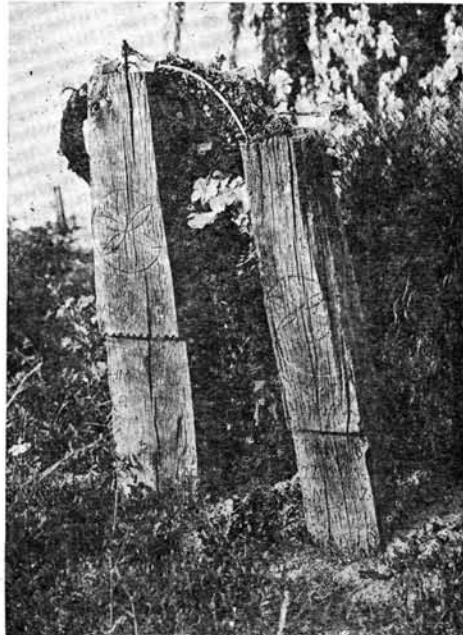
5. *A fejfa*

A fejfa a halottra vonatkozó legfontosabb adatok kifejezője, ezért több szempontból vizsgálandó. Anyaga, mérete, formája, díszítése, színezése, felirata mind-mind bizonyos kódok hordozója (8. kép).

A fejfák anyaga. Magyarországon minden területen a legjellegzetesebb fajtát használják fel. Azt, amelyből az adott terület tipikus használati tárgyai

8. kép. Házaspár sírjelei a békési (Békés megye) temetőből: A férj jövevény voltát fejfájának idegen (csónak alakú) formája jelzi (1972)

9. kép. Házaspár fejfái a vásárosnaményi (Bereg megye) temetőből (1972)

10. kép. Házaspár sírjelei a békési temetőből (1972)

készülnek, amelynek megmunkálási módját a leginkább ismerik. Zemplénben a bükköt, Kunságban az akácot,¹⁷ Ormánságban a tölgyet¹⁸ faragják meg fejfának.

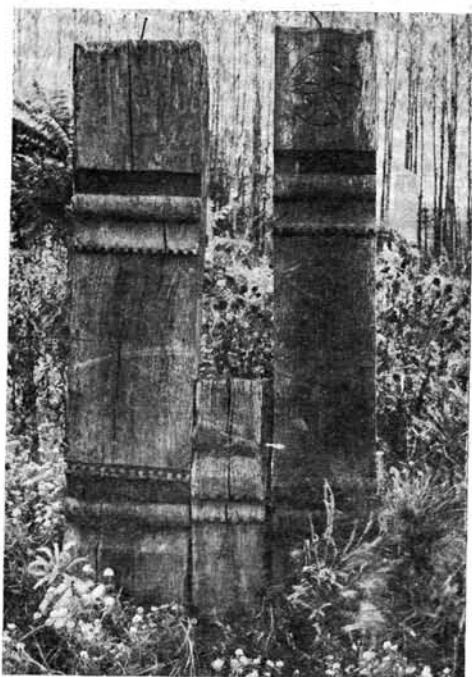
A fejfa méretének, nagyságának jelentése. A fejfák mérete, egy temetőn belül egymáshoz viszonyított nagysága jelenthet: rangot, nemet és életkort.

Györfly István szerint a Nagykunságban a fejfák nagysága, vastagsága mutatója az elhunyt földi jólétének.¹⁹ *Morvay Péter* ezzel szemben azt állapítja meg az Ecsedi-láp vidékén végzett kutatásai alapján, hogy a fejfák nagysága főként az életben maradtak, a fejfaállítók vagyoni állapotát tükrözi, semmi kapcsolata nincs az elhunytal.²⁰ A kétféle vélemény úgy látszik kiegyenlíthetőnek, ha a fejfa nagyságából nemcsak a holtakra vagy csak az élőkre, vonatkozó jelentést olvasunk ki, hanem a családra vonatkozót, amely egyesíti magában a holtakat s az élőket is. A fejfának e vizsgált jelentése mindenképpen csak másodlagos fontosságú, ezért nincs bizonyára egyértelműen jelölve.

Bizonyos temetőekben²¹ a fejfák méretbeli különbsége kifejezi a nemek közötti különbséget is. Különösen akkor szembetűnő ez, ha egy síron férj-feleség fejfája együtt látható. A férfi fejfája mindig vastagabb, magasabb (olykor díszesebb is), mint a nőé. Ez többé-kevésbé megfelel az életben a két nemet megkülönböztető jeleknek, s kiváltképp megfelel testalkatbeli különbségüknek. Ugyancsak a nagyságkülönbség fejezheti ki a gyermek és a felnőtt közötti különbséget. Ugyanúgy, ahogy az életben a felnőttek világának kicsinyített másai

11. kép. Házaspár sírjelei a pányoki (Abaúj megye) temetőből. A baloldali kalapos fejfa jelzi a férfit, a jobboldali tulipántos a nőt (1972)

12. kép. Férj, feleség és középütt a gyermek fejfája a semjéni (Zemplén megye) temetőből (1974)

veszik körül a gyermeket²² a temetőben is a felnőttek fejfáinak kicsinyített mása jelzi őt (9—12. kép).

A fejfa formája. Ahhoz, hogy sajátos jelfunkciójának eleget tegyen, szembeütően különböznie kell a fejfának az adott terület egyéb hasonló, fából készült faragványaitól. Ahhoz, hogy több közlemény hordozója lehessen a fejfa, nagy formáján belül jól szeparálható részeket kell elkülöníteni tudnunk. Meg kell állapítani tehát a fejfa invariánsait, azokat a formai elemeket, amelyek a fejfát az időbeli változások, a formai variálódás ellenére is fejfává és csak fejfává teszik.

Meghatározó invariánsnak a *fej*-részt és a *nem fej*-részt illetve ezek oppozícióját tartom. *Fej*: a legdúsabb térbeli vagy síkbeli díszítések hordozója, a fejfa felső részén. Általában a fejfa felső egyharmadát teszi ki, néha kisebb, sokszor pedig nagyobb részt foglal le magának. A *fej*-rész gyakran oly gazdagon díszített, hogy az egyéb részek teljesen elcsökevényesednek hozzá képest.²³ A *fej*-rész általában körplasztika: minden nézetből érvényesülő. *Nem-fej*: több rész egysége, amelyhez tartoznak: *Láb*: szinte teljesen megoldozatlan, sokszor még a kérget is rajtahagyják, tuskó karakterű. Ezzel igyekeznek a fejfá-

nak ezt a földbekerülő részét időtállóvá tenni. *Törzs:* általában a felirat helye, néhol síkdíszítéseké. Többnyire frontálisan megmunkált, egy nézetre szánt.

A fej és nem-fej oppozíció éppúgy meghatározza a fejfát, sajátossá teszi alapformáját, mint ahogy feltünteti a fejfán belüli jelentős egységek különbségét.

A fejfa alakjának szemantikai értékelése — a fejfaállítás szokásának a szakirodalomban még vitatott s mindeddig még nem tisztázott eredete miatt²⁴ — igen nehéz. Lehetségesnek tartom, hogy az emberi test absztrahált ábrázolását látjuk viszont egyes fejfák alakjában. (Egyes vidékeken a népi terminológia szorosan követi a fejfa részeinek megnevezésében az emberi test részeit: *láb, derék, nyak, fej,*²⁵ sőt — *Morvay Péter* tudósítása szerint — még *lapockát, köldököt, bajuszt* is megneveznek a fán.²⁶)

A fejfa alakja vidékenként változik. *Lükő Gábor* írja: „*Legérdekesebb tapasztalatom az volt, hogy minden községnek saját fejfaformája volt és van ma is. A szomszédos községek formái legtöbb helyen az első pillantásra megkülönböztethetők egymástól.*”²⁷ Amennyire jellemző egy-egy faluközösségre, nagyobb etnikai közösségre használati tárgyaik formája, éppen úgy jellemzi őket a temetőbe állított fejfa alakja is. Azt is mondhatnánk, hogy életükben viseletük, holtukban a jellegzetes fejfaforma fejezi ki etnikai hovatartozását az egyes vidékek lakóinak.

Balassa Iván, aki kartográfikus módszerrel vizsgálta e kérdést, a következő összefüggéseket állapította meg a fejfaformák s az ország tájai között: *gombos, kontyos típus:* Dunántúl déli, nyugati részére, *kopjafa típus:* a Duna—Tisza közére, különös következetességgel a Duna-mentére, az Alföld déli, délkeleti részére, s természetesen Erdély nagy részére, *egyszerű csónak alakú típus:* A Tiszakür—Balmazújváros—Szatmárcseke vonaltól északra elterülő vidékre a hegyek lábáig, *csónak alakú, ereszen rovásos típus:* a Felvidékre (a kontyossal vegyes) jellemző.²⁸

Többen foglalkoztak már a fejfák és a falu más faragott tárgyainak stílusbeli, megmunkálásbeli hasonlóságával. Rendkívül izgalmas a *Magyar Mérnöki-és Építészeti Egylet* „Magyar parasztház” című sorozata,²⁹ amely a népi építmények távlati és alaprajzi ábrázolása mellett gondosan feltünteti az épületek fa részeinek díszítése és az adott tájegység fejfadíszítése közötti hasonlóságokat és ellentéteket. Aprólékos mértani díszítésüket tekintve *Viski Károly* a guzsalyformákat hasonlítja a fejfaformákhoz, kopjafaformákhoz.³⁰ A kapuozlopok s a fejfák díszítésbeli, megmunkálásbeli rokonsága több vidéken megfigyelhető: pl. a Bodroghözben, Erdélyben (*bálványos* kapuk — antropomorf fejfák, szélekycapuk — kopjafák).

Megállapítható tehát, hogy a fejfa éppúgy képviseli alakjával, díszítésmódjával, megmunkálási módjával azt a közösséget, ahol elkészült és felállításra került, mint azon közösség tárgyi kultúrájának egyéb darabjai. A fejfa zökkenőmentesen olvad bele egy adott népművészeti egység formavilágába. Ezen egységen belül azonban félreérthetetlenül el is különül, hogy eleget tegyen sajátos jelentéshordozó funkciójának.

A fejfák díszítése. A fejfákon térbeli és síkbeli díszítések különböztethetők meg. A fejfák térbeli díszitit különböző térmértani alapformákkal összehasonlítva vagy azonosítva szokás meghatározni: gömb, henger, kúp, gúla stb.³¹ E motívumok gazdag vagy puritán felhasználása, variálása, egymásbakapcsol-

lása figyelembevételével is szokás osztályozni a fejfákat. *Novák József Lajos* aszerint csoportosít,³² hogy a térbeli díszítmények mennyiben alkalmazkodnak a fa szerkezetéhez, anyagához, majd pedig — a szerszámok tökéletesedésével — mennyiben emelkednek felül az anyag kötöttségein.

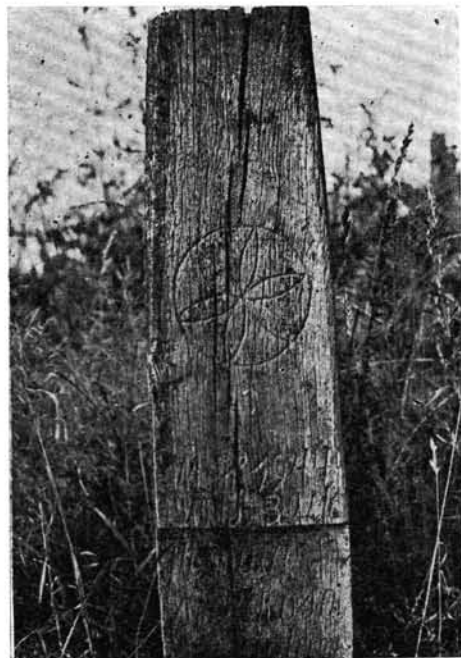
Fejfa: kevésbé tagolt, térbeli motívumokkal nem megbontott fatömb, megtartja a fa eredeti zárt, hasáb jellegét. Egy nézetre szánt.

Oszlopos fejfa: az előbbi csoport fejlettebb változata. Már nem frontális, mind a négy oldalán egyformán megmunkált. A térbeli díszítésű felső fejrész már elkülönül az alsó, gerenda-egyszerűségű résztől.

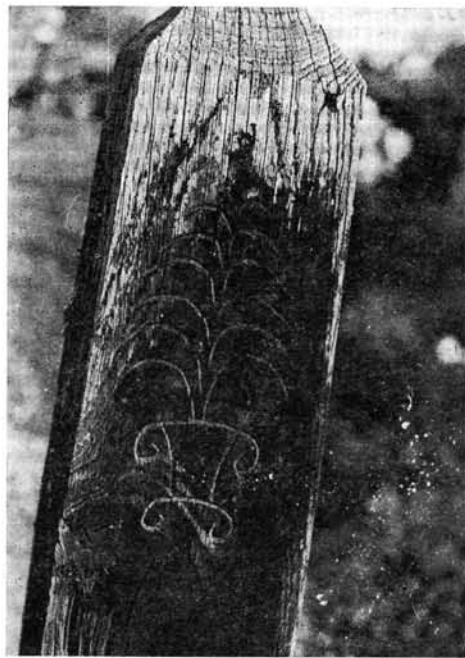
Kopjafa: az előző csoportban meginduló motívumgazdagodás itt éri el tetőpontját. A megmunkálás már a mesterség remekeit produkálja. Formai díszítettség szempontjából ez a csúcs, az ornamentika rokokója.

Táblás fejfa: a fejlődés ívének lefelé szálló ágát mutatja már, az újabb sírok kőtábla formáit olvasztja össze a fejfa karcsú alakjával. A többnézetre szánt — körplasztikus — formák hanyatló stádiuma ez, melynek során a fő formák elveszítették térbeliségüket, s egynézetre szánva, síkbeliekké hanyatlottak.

A térbeli fejfadíszek értelmezése meglehetősen vitatott: vannak, akik egyáltalán nem tulajdonítanak jelentést e formáknak, s pusztán dísznek tekintik, mások viszont pontos értelmezésről számolnak be. *Szinte Gábor* Erdélyben

13. kép. Csillag egy vásárosnaményi fejfa homlokrészéről (1972)

14. kép. Életfa egy rudabányai (Borsod megye) fejfán (1973)

kutatva a gömböt a nap szimbólumaként, s áttételesen a nőiség jelképeként értelmezi a *csillag*, *mécs*, *hold* alakzataival együtt. Ugyanő a *dárdát*, *lándzsát*, *szigonyt* jelző gúla, illetve kúp alakzatokat a férfiaság, a *tulipán*, *liliom* formáit pedig a gyermekiség jeleinek tekinti.³³ A fejfa térbeli díszei tehát a nemek közötti különbséget, illetve a felnőttek és gyermekek közötti különbséget fejezik ki.

A síkbeli díszítések alapelemei megegyeznek a népművészet egyéb területein használt ornamentika alapmotívumaival. Leggyakoribbak a *szív*, *csillag*, *virág*, *bimbó*, *fa* (szomorúfűz), esetleg stilizált *madár*³⁴ ábrázolások. A kód legkisebb elemének a síkbeli díszítmények egy motívumát, alapelemét tekintjük. (Egy fejfán általában egy motívum szokott szerepelni.)

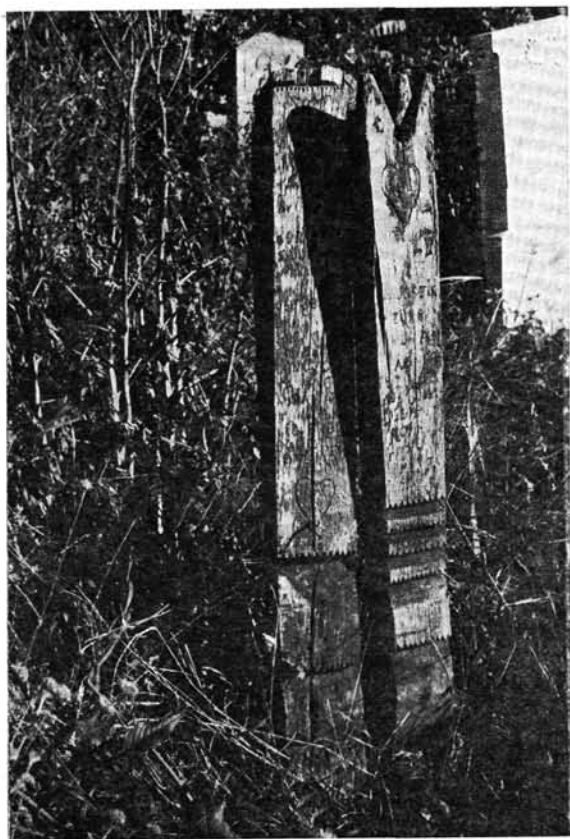
A síkbeli ornamentika értelmezése ma már éppen olyan nehéz, illetve bizonytalan, mint a térbeliéké. *Györffy István* Derecskén (Bihar megye) a következő jelmegfeleléseket állapította meg: letört bimbó = kisgyermek, száraz fa = öregember, címer = nemes ember, hegedű = cigány.³⁵ *Dömötör Sándor* az abád-szalóki temetőről írva megállapítja, hogy ott a síkdíszítések ötven százaléka³⁶ faábrázolás, a másik ötven százalékában virág és kör jele változik. A Bodrogközben és általában Zemplénben a bimbó (letört bimbó) gyermeket jelöl. A fehérgyarmati temetőben (Szabolcs-Szatmár megye) csaknem minden fejfán a virág (vagy „csillag”) motívum található meg (13. kép). Pányokon előfordul a szív és a tulipán rajza.

15. kép. Növényi ornamentika egy vásárosnaményi fejfán (1972)

16. kép. Növényi ornamentika — újabb stílusú — egy lácán (Zemplén megye) fejfá homlokán (1974)

17. kép. Házaspár fejfája Pányokról tulipán és szív alakokkal díszítve (1972)

18. kép. Házaspár fejfái a semjéni temetőből (1972)

A síkbeli díszítmények túlnyomórészt éppoly szoros rokonságban vannak a népművészet egyéb fából készített tárgyainak efféle díszítésével, mint a térbeliek. Gyakori az ősi *életfa* ábrázolás, melynek aligha lehet egyebüttl mélyebb tartalma, mint éppen a fejfán, hol a halottat jelző faforma, s a minden élőtt szimbolizáló favéset ellentétes jelentése harmóniában oldódik fel (14—17. kép).

A fejfá színezése. A fejfák térbeli, síkbeli díszítésén túl Magyarország egyes vidékein — korábban általánosan, ma már csak elvétve — megtalálható a fejfá színezésének szokása. Olykor az egész fejfát, máskor csak részeit festik be. *Balassa Iván* a piros, kék, zöld színeket találta meg az ország legkülönbözőbb részein.³⁷ Valaha, amikor az egyes színeknek minden bizonytal jelentése volt, általánosabb lehetett a színek használata. Ma már, ha festik, feketére pörkölik, mázolják a fejfákat, az is inkább a faanyag védelmét szolgálja. Egy szín az, amelyik még fellelhető a recens anyagban: a vörös, amely az erőszakos halállal elhunytak sírját jelzi. Bizonyára a halálnem rendkívülisége tarthatta

életben ezt a szokást. A fejfák — párhuzamosan a népelet egyéb tárgyaival — elszíntelenedtek. Éppúgy nem jeleznek színnel már semmit a temető sírjelei, ahogyan kifakult, eltűnt az élők népviselete.

A fejfa felirata. A feliratok a fejfa nem-fej részén kapnak általában helyet. Szinte Gábor szerint aligha lehetett szöveg a fejfákon eleinte.³⁸ Később röviden közölték az elhunyt legfontosabb adatait (18. kép):

*Itt
nyugszik
Borcsik
Ferenc
Szül 1889
Élt 75 évet
Ma 1964*

Hosszabb szövegek bevésése helyett gyakran alkalmaztak rövidítéseket: *ABFTIRA* = *A Boldog Feltámadás Idejének Reménye Alatt* (19. kép). Így végül is csaknem betöltötték a formai díszítmények által szabadon hagyott helyet:

*ABFTIRA
Egyászsír
halom fedi
Szász Erzsé
bet kihült
tetemétélt
74 évet meg
halt 1926.
Július 28án
*
Béke leng
jen porain*

19. kép. Fejfa a békési temetőből (1972)

Erdélyben és Szatmárban többen leírták az úgynevezett „nevető-fejfa” verseket.³⁹

A fejfák felirata az egyetlen olyan közlemény a síron, amely egy egyetemes — faluközösségen, etnikai egységen, és népen túl is funkcionáló — kód-ban kerül adásra: az írásban. Éppen ezért a mi szempontunkból nem annyira a szöveg tartalma — amely csaknem mindazt, s még többet is közöl velünk, mint a temetőben használt egyéb kódok — mint inkább a szöveg stílusa, a megfogalmazási mód, a jelrendszer népi alakítása, alkalmazási módja tűnik fontosnak. Ez a stílusvizsgálat azonban már kimondottan a folklór területére vezetne, hiszen ezeket a fejfaszövegeket, fejfaverseket a népköltészet egyéb ágaiban megtalálható népi kifejezésmód szempontjából kellene vizsgálnunk. E kifejezésmódbeli hasonlóság vagy ellentét tartalmazna számunkra érdekes értesüléseket a szövegek szerzőiről. Hiszen a szakirodalomban megoldatlan probléma: papok, kántorok, rektorok vagy parasztok⁴⁰ szerzeményei-e a néptől általában idegen pátoszú, olykor kimondottan kenetteljes fejfaszövegek. Igen tanulságos lenne megfigyelni, hogyan kapott helyet e tipikusan népi tárgyon — a fejfán — a leromlott „magas-irodalom” e megnyilatkozása. Vajon nem írástudatlanságuk miatt voltak kénytelenek a népi közösség tagjai egy nem közülük való írástudónak átengedni a szöveg helyét a fejfán, miután a térbeli és síkbeli jelek jelentései, ősi értelmezése lassanként feledésbe merültek, s az új jelrendszer, az írás kezdett mindinkább a népi közösségekben funkcionálni? Erre mutat az a jelenség is, hogy az ország nagy részén más faragja és más írja a fejfát.⁴¹ Magam is beszéltem fejfafaragóval, aki ugyan kivési a betűket, de szívesebben veszi, ha másvalaki, „ahhoz értő ember” megírja előbb számára a szöveget (Takács István, 73 éves „ezermester”, Pányok). Feltételezhető tehát, hogy archaikus, kereszténység előtti formákkal kódoló rendszer a fejfák térbeli díszítése. A kereszténység hódításával lassanként ez a jelrendszer háttérbe szorult, jelentése elhomályosult, feltételelessé vált, hiszen a kereszténység egy európai, egyetemes jelrendszert vezetett be: az írást. Hogy az írás mennyire idegen a fejfa — feltételezett — ősi, eredeti formákkal kifejezett jelrendszerétől, két tény is igazolja:

1. A fejfák szemlélőjükre mindig érett, erős térbeli megfogalmazottságukkal, formájukkal hatnak. E forma messziről, egyértelműen érzékelhető. Ez tehát az elsődleges jelölő. A szöveg mindig csak ott kap helyet a fejfán, ahol a forma enged: a szöveg alkalmazkodik a formához tördelésben is, terjedelemben is, holott, ha a szöveg hordozása lenne az elsődleges cél, a fejfát, mint sírjelet létrehívó szempont, a forma alkalmazkodna a szöveghez, mint ezt a táblás fejfák, s egyéb átmeneti formák mutatják. A fejfák formái olyan ősi szimbólumoknak látszanak, amelyek népművészetünk széles területein is megtalálhatók (bimbó, virág, nap, hold, csillag stb. stilizálások),⁴² az antropomorf fejfák pedig még inkább az ősi antropocentrikus-szimbolikus gondolkodásmódot tükrözik (20. kép).

2. Az írás másodlagosságát s a formák elsődlegességét megvilágító másik érv az, hogy a fejfa formái a fa anyagával összhangban alakultak ki — az írás pedig nem⁴³. A fejfa formái a fa anyagához alkalmazkodnak. A motívumok sehol sem bontják meg annyira a nyers fatörzs karcsú, magasbatörő szerkezetét, hogy ily módon a tárgy élettartamát rövidítenék. A motívumok függőleges

20. kép. Emberalakú fejfák a békési temetőből
Formájuk tisztán érvényesül,
míg feliratuk értelmezhetetlen (1972)

21. kép. Pányoki fejfa. Felirata olvashatatlan,
formája mutatja: férfi nyugszik alatta (1972)

tengelyre felfűzve sorakoznak — a fa strukturális követelményeihez igazodva —, bármilyen bőséges is legyen számuk. Sehol sem találkoznak erőszakosan kialakított, a faanyaghoz nem alkalmazkodó formákkal. A fejfa formái mindaddig megőrzik jelentésüket, mindaddig dekódolhatók, ameddig a fejfa egyáltalán létezik, az időjárási viszontagságok hatására anyagában tönkre nem megy. Az írás a fejfán — mivel természete szerint széles, horizontálisan terjedelmes felületet kíván — rövid, természetellenes egységekre darabolódik. A szöveg tartalma is megsínyli ezt a kényszerű töredezettséget (vö. 19. kép ilyen sorait: „Egyászsir”, „tetemélt”, „74 évet meg”). A fejfára vésett, karcolt, vagy csak egyszerűen tintaceruzával felírt szöveg 10—14 év alatt értelmezhetetlenné válik. A fa rostos szerkezete igen zavarólag hat a betűk függőleges részeinek értelmezésére, ezért igyekeznek írott betűtípusokat használni (21. kép).

Végkövetkeztetésül tehát megállapítható, hogy a fejfa felirata esetében egy kódolási szisztémának ellentmondó jel-eszköz-választásnak vagyunk tanúi. A fejfán található térbeli díszítmények kódolása harmonizál a sign-vehicle-el: ameddig egyszóval az egyik anyagában, addig funkcionál a másik jelentésében. A megítéléshez természetesen ismernünk kell a célt: a halott emlékét minél tovább fenntartani. Nem látszik kétségesnek tehát, melyik kódolási szisztéma az ősbib s melyik másodlagos. A ma már általánosan csak dísznek tekintett térbeli díszítés korábban minden bizonnyal kódként funkcionált, a ma értelmezhető kód, az írás a fejfán egykor bizonyára nem szerepelt.

Szintén *cifra, cifraság, dísz* kifejezésekkel jelölik Északkelet-Magyarországon a fejfának egy eddig még nem tárgyalt részét, amelynek — úgy tűnik — csaknem annyi köze lehetett egykor a jelentéshez, mint ma az írásnak. A rovásírás szisztémájához látszik közel állni, illetve a „rovásfák”-hoz.

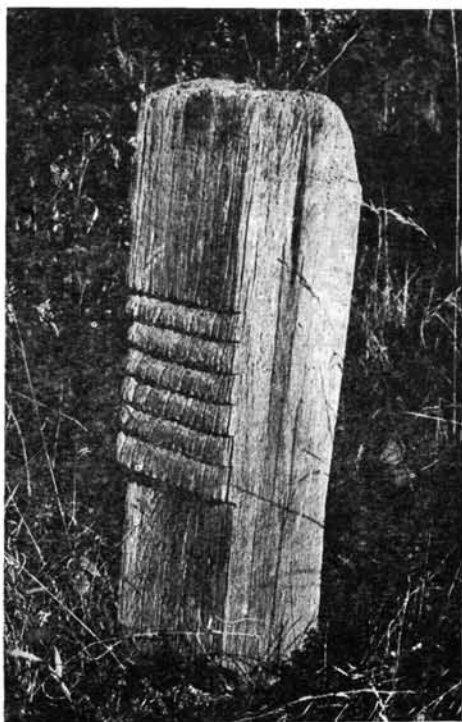
A fent jelzett terület fejfáinak nagy részén található az írásos oldalon, a szöveg felett, vagy alatt egy — a fejfa hossz tengelyére merőleges irányban mélyen berovátkolt, párhuzamos bevágásokkal felosztott — mező. Ez a mező mindig frontálisan, tehát egy nézetre szánva jelentkezik. A megmunkálás módja, az osztatok száma csaknem falként különbözik. Találhatunk egészen durván, markánsan — láthatólag lapolóbárdal, szekercével — bevágott osztatokat (22—23. kép), gondosabban, de még mindig rusztikusan megmunkált osztatokat (24. kép), s gondos szekerce- és vésőmunkával kialakított osztatokat (25—26. kép). Ugyanezen példákön látható, hogy az osztatok száma is igen változó, kettőtől nyolcig terjedhet. A vízszintes osztatokat gyakran hagyják érintetlenül, de épp oly gyakran rovátkolják be — a fejfa hossz tengelyével egyirányú — apró vésőrovásokkal. Egyszerűbb formája ezen eljárásnak a 24. képen látható, változatosabb a 25., 26. képeken.

A vízszintes és függőleges tagolás oppozíciója, valamint a mindkét irányú osztatok gazdag számbeli variálhatósága kódolási lehetőséget kínál. Ezt figyelhetjük meg a 27. kép temetői összképén, ahol a fejfa vízszintes osztatainak gazdag variációs lehetőségeit láthatjuk. A 18. kép női fejfájának alsó egyharmadán, a 21. kép felső egyharmadán láthatók a vízszintes főosztatokon különböző számú függőleges berovások.

Mit jelentenek ezek az osztatok? Jelentenek-e egyáltalán valamit? — A helybeliek semmit sem tudnak mondani erről. Pányokon a fejfa készítője is csak annyit tudott, hogy így örökölte a formát a „cifrasággal” elődeitől, maga

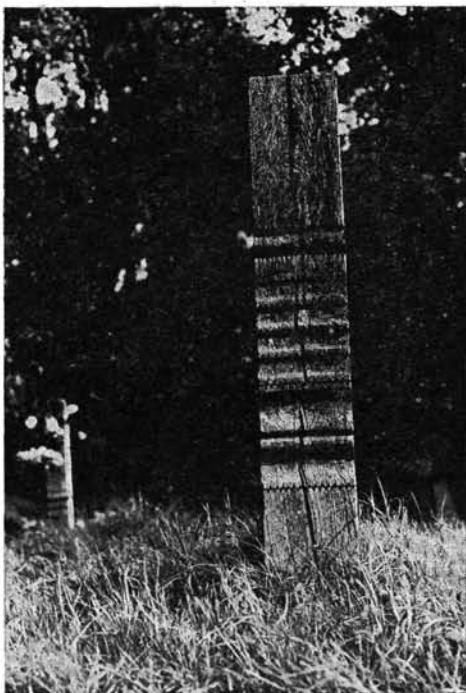

22. kép. Fejfa a pányoki temetőből (1973)

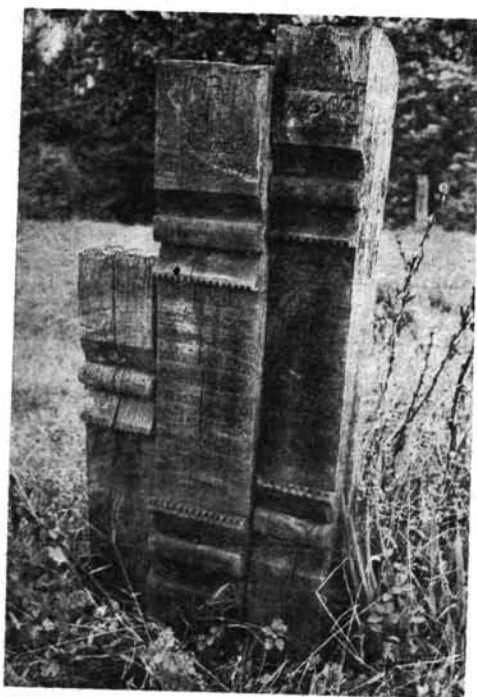

23. kép. Fejfa a pányoki temetőből (1972)

24. kép. Fejfa a telkibányai (Abauj megye)
temetőből (1971)

25. kép. Fejfa a ricsei temetőből (1974)

26. kép. Fejfa a semjéni temetőből (1974)

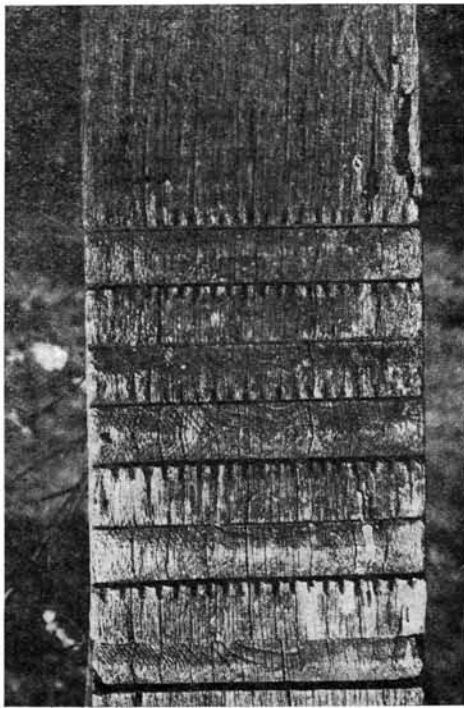
27. kép. A semjéni temető részlete (1972)

is úgy készíti, nem változtat a régen kialakult hagyományon. A megoldás bizonyára a további rendszeres gyűjtőmunkában adott, amennyiben valóban valamiféle jelrendszerről lenne szó. Mindenesetre a 28. képen látható díszítőmény gyakran tűnik úgy számomra, mint egy régi íráskísérlet, egy értelmét vesztett, elcsökevényesedett, díszé degradálódott írás részlete (28—29. kép). Mintha a tárgyírás fokának⁴⁴ egyik jelrendszerkísérletét őrizte volna meg e díszekben a kollektív emlékezet. A vízszintes irányú alapegységek számában és formájában rejlő, az alapegységekre merőleges rovátkák számában adott, valamint az így kialakult mezőben meglévő variációs lehetőségek rendkívül nagy száma kérdésessé teszi előttünk e jelek pusztán díszítő funkcióját. Hasonló a rovásbotok, rováspálcák jelölési rendszere, amelyet ugyanez a gondolkodásmód hozott létre: a felületet előbb bizonyos számú alapegységre, osztatra tagolják, s azokon belül alkalmaznak kisebb jeleket eltérő számban.⁴⁵

A fejfák élettartama. Ez a kérdés szempontunkból első pillantásra mellékesnek tűnik, mégis meg kell vizsgálnunk, hogy tudjuk, meddig funkcionálnak a sírok jelei. Körülbelül milyen időbeli távolságról hordoznak, továbbítanak számunkra értesüléseket? Mivel a fejfa a legközvetlenebbül ki van téve az időjárás viszonyosságoknak, s mivel csak igen kezdetleges konzerválási eljárásoknak vetik alá általában (pörkölés, szurokkal való impregnálás), a többi fatárgyhoz viszonyítva meglehetősen hamar pusztul. Tíz-húsz év múltán jó-szerével

28. kép. Fejfa a pányoki temetőből (1972)

29. kép. A 28. képen látható fejfa cífrája

olvashatatlan a felirata, harminc-hatvan év múltán elrothad a lábrész, s újra leásva még ötven-hetven évet bír ki. Természetesen élettartama sokban függ az alkalmazott fafajoktól.⁴⁶ Végülis nyolcvan-száz év múltán kidől a fejfa. Addig áll tehát a temetőben, amíg hozzátartozói emlékében is él. Az elhunytat követő második generáció alig, a harmadik pedig egyáltalán nem emlékszik rá (30. kép).

6. *A bal és jobb szerepe*

Szembetűnő az a következetesség, mellyel a házaspárok fejfaállításánál eljárók ma is az ősi oldal-nem megfeleléséhez ragaszkodnak. A honfoglalás előtti időktől századunk elejéig őrzött szokás, mely szerint a két nem viszonyában a *bal a nőké*, a *jobb pedig a férfiaké*.⁴⁷ Borsod-Abaúj-Zemplén minden fejfás temetőjében megfigyelhető, hogy a házaspárok sírjain mindig a férj bal oldalán áll a feleség fejfája. Ezen ősi duális-szimbolikus osztályozás eredetének, megfeleléseinek vizsgálata messzire vinne bennünket. A mi esetünkben

30. kép. A rudabányai temető részlete (1973).

annak megállapítása fontos, hogy a házaspárok fejfáinak elhelyezésében következetes jelszerűség mutatkozik, mely szerint bal = nő, jobb = férfi.

7. Fejfák és gyümölcsfák

Igen gyakran találunk a fejfás temetőekben különféle gyümölcsfákat,⁴⁸ általában az adott vidék legközönségesebb gyümölcsfáit. A népi hagyomány alig tud valamit ezek hagyománybeli jelentőségéről, azonban igen széles területről származó adatok megengedik a föltevést, miszerint minden bizonyoslag hagyomány által regulázott, ősi szokásokkal van dolgunk. A halált jelző faragott fejfák s az életet jelképező gyümölcsfák ellentéte, illetve harmóniája mintha csak azt az általános népi vélekedést volna hivatott kifejezni, hogy a halálból élet, s az életből halál lesz. Ezt a magába záródó kört szimbolizálják a korhadó fejfák s a termő gyümölcsfák.

8. Összegezés

Az eddigiekben tárgyalt jelek a holtakra vonatkoztak. E jelek létrehozási módjukat tekintve *eszközszerű jelek*,⁴⁹ s a „face-to-face” kommunikációs szituációhoz képest egy másféle kontaktust valósítanak meg.

Az *adó* jelen esetben egy — a közösségben kötelező erővel ható — szokástörvénynek engedelmességgel hozza létre a jel eszközét, nem pedig elementáris közlési igényből fakadóan. Ez azt jelenti, hogy az adó — aki a halott eltemetéséről gondoskodik — a közösség temetkezési szokásainak megfelelően gondoskodik a faluközösségben — a hagyomány parancsa révén — normává tett jelekről. E jelek nemcsak ugyanazon, vagy idegen faluközösség tagjai számára — mint *vevők* számára — hordoznak közleményeket, jóllehet ezt teszik praktikusán, ám minden bizonyoslag szánják az adók jeleik tartalmát az emberi életet hitük szerint befolyásoló misztifikált túlvilági erők, s a „holtak birodalma” számára is. E signumok kialakulásában tehát olyan fontosságot tulajdoníthatunk a túlvilág felé irányuló kommunikációs szándéknak, mint a közösség élő, s ezután születendő tagjai felé irányuló közlési igénynek. A halottkultuszban alkalmazott jelek dekódolásának lehetőségét a közösségi emlékezet által megőrzött hagyományok biztosítják.

Megállapítottuk, hogy a fejfa kétféle kódolási szisztémát egyesít magába: egy — feltehetően — archaikusat, mely formával, díszítéssel, színezéssel fejezi ki a hagyományos közleményeket; s egy láthatólag újabbat, az írást. Az előző közleményei csak szűk körben, a hagyományőrző közösség körében értelmezhetők, míg az utóbbi minden magyar emberek számára érthető, kik ismerik a betűt. Vessük össze a két kódolási szisztéma közleményeit:

a fejfa \ Jelöli az elhunyt	Névét	Nemét	Életkorát	Családi állapotát	Halála nemét	Rangját
mérete		×	×			×
formája		×	×	×		
díszítése		×	×	×		
színezése			[×]		×	
felirata	×	[×]	×	×		

(Táblázatunk adatai olyan fejfára vonatkoznak, melynek — feltételezhetően — egykor, az írás előtti jelrendszer használatának idején meg kellett lennie. Ma már alig találni temetőinkben ilyen fejfát, mely valamennyi adatot feltüntet.)

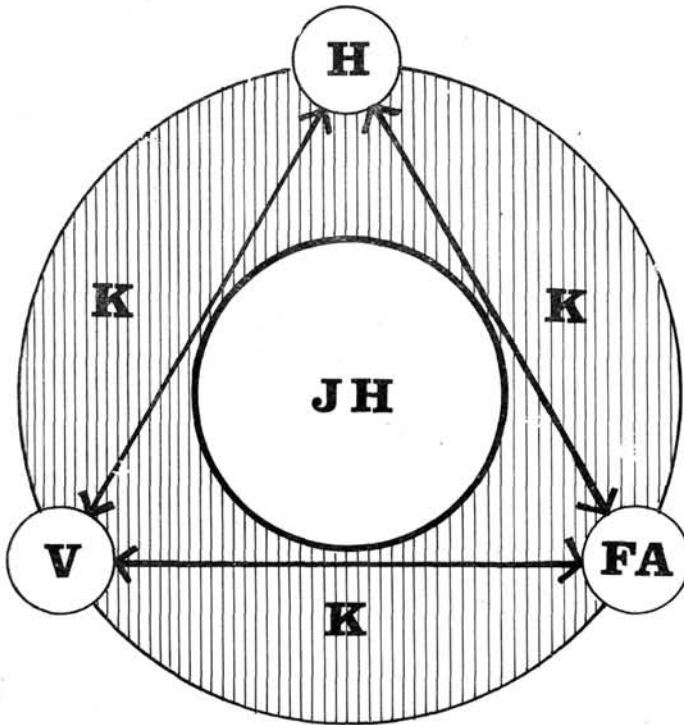
A faluközösség egymásra utalt tagjai számára nem volt mindegy, hogy nőt, vagy férfit, gyermeket, vagy felnőttet, családot, vagy magánost veszítettek el, ezért jelölték gondosan, halmozott jelekkel ezen adatokat. Megjelölték, ha erőszakos halállal halt meg társuk. A rangot is fontos volt feltüntetni, mivel a közösség éppen legfontosabb támaszát veszítette el tekintélyes társa elhunytával, hiszen „rangosnak lenni” annyit tesz, mint a közösségi egzisztenciális normáknak messze megfelelni. Az elhunytat név szerint minden bizonnyal azért volt felesleges megjelölni, mivel a név csak annak mondhatott valamit, aki egyébként is ismerte.

E kétféle kódolási szisztéma vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni a fejfának, mint esztétikai értékekkel rendelkező formának vizsgálatát. E fejfáink lenyűgöző szépsége, formai gazdagsága, s az egyes formák érettsége, számos rajongót vonzott kutatásukra, de kevés kutatónak sikerült azok tartalmas esztétikai megítélése. A fejfa a halotti rítus ceremoniális kelléke. A halál utáni lét, tulajdonképpen tiszta *költői fikció*. A fejfa harmonikusan alkalmazkodik — biztos és érzékeny térformáló érzékkel létrehozott — absztrakt alakjával a halotti rítusban neki szánt absztrakt funkcióhoz. A fejfával hagyományosan kifejezni óhajtott archaikus közlemények harmonikus esztétikai formarendszerben nyernek kifejezést, hol tartalmat és formát idő és hagyomány elválaszthatatlanul egyé érelt.

Ha a fejfairó esztétikai igénnyel lépett fel — tudva természetesen, hogy a halotti rítus ceremoniális kellékét látja el felirattal — nem tehetett mást, mint azt, hogy nem az írás megjelenítését igyekezett „szebbé” tenni, hanem az írás tartalmát gazdagítani a rítushoz illő „szépségekkel”. Így alakulhattak ki az ilyen tirádák:

*Szül. 1893. ápr. 5én
Megh 1962 feb 27
Itt nyugszik
Deák Bertalan
Kihiven vegzee
eföldön életett
teövéit imáta Is
tenet szolgálta
egyhazat viselte tisztésé
gét nyere el ezekért
Istenek kegyelmét
Béke Poraira*

Foglaljuk most már össze a fejfának, mint jelkomplexumnak relációit, s illesszük bele tágabb környezetébe (31. kép). Az ábra középpontjában a *jelhasználót*, a magyar nép azon csoportját jelöltük (JH), kik gyakorolják (illetve gyakorolták) halottaik tiszteletére a fejfaállítás szokását. Magát a fejfát, a *jel eszközt* a FA rövidítés jelzi. A fejfát, mint közleményhordozót szoros kapcsolatok fűzik a *valósághoz* (V), s a magyar nép halotti *hiedelemvilágához* (H).

31. kép. A fejfa jelentése

E két kapcsolat okolja meg a fejfa létét. Valóság és — annak magyarázatát szolgáló — hiedelem szoros kapcsolatban van a népi gondolkodásmódban. *Kontextusul* (K) a magyar nép általános tárgynyelve, a hagyományos paraszti környezet dologi elemei szolgálnak, melyet — gyakran igen szűkítő értelemben — a „népművészet” címszó alatt foglalnak össze.

A *H-FA kapcsolat* — mint tartalom és forma viszonya rávilágít a fejfa kellékszerepére a magyar nép halotti hiedelmeiben. Hiszen éppen a fejfa szerepének vizsgálata vetett fényt a magyar nép feltételesen rekonstruált ősi hiedelemvilágára. Ugyan-e kapcsolat mint jel-eszköz kapcsolat — a fejfa „szinonimáinak” kutatására ösztönöz, s fényt vet a hasonló rendeltetésű, de eltérő formájú tárgyak csoportjára, azaz a magyar halottkultusz egyéb — nem kimondottan praktikus okokból létrehozott — tárgyi tartozékaira.

A *V-FA kapcsolat* — mint tartalom és forma viszonya — arra utal, hogy milyen gyakorlati, racionális szükségletek hozták létre a fejfát, mint az elhunyt nyughelyének jelét. Ugyane reláció — mint cél-eszköz viszony — utal azon egyéb népi eszközök csoportjára, melyek hasonló praktikus szükség-szerűség okán, de más formában jöttek létre, azaz a holtak nyughelyét jelölő egyéb típusú sírjelekre, illetve a fejfa számos változatára.

A *H-V kapcsolat* — mint irracionális és racionális tartalmak viszonya — egyre veszít szorosságából. A magyar népi világkép korábbi állapotában harmonikus kapcsolat ma már alig egzisztál, s e csökevényesedő korrelációnak egyik kifejezője a fejfák mind ritkább állítása temetőinkben. A faluközösségek mai tagjait éppoly kevéssé sarkallja fejfaállítatásra az éppen napjainkban végleg feledésbe merülő halotti hiedelmek hagyománya, mint az, hogy sokkal megfelelőbb anyagokat — bárha nem szebbeket — használhatnak fel hozzátartozóik nyughelyének megjelölésére.

A vizsgált jelek mind vizuálisan kódoltak. E vizuális szignánsok strukturalója a tér: térbeli variálhatóságuk tágas lehetősége gondoskodik szabatos értelmezhetőségükről. A vizsgált jeleket — *Ch. S. Peirce*⁵⁰ jelfelosztását követve — főként szimbólumoknak tartom, mivel „minden tényleges kapcsolatra való tekintet nélkül”⁵¹ függ össze szignáns, szignátummal.⁵² A tárgyalt jeleket gondos vizsgálat alá kell vetni ebből a szempontból, hiszen kérdés, hogy maga a fejfa nem inkább index-e: hiszen jelöltje a halott s önmaga, mint jelölő között éppen olyan összefüggés van, mint a rámutató ujj és tárgya között. Ez az összefüggés azonban nem törvényszerű.

A temetőinkben járva nemcsak a halottak felől nyerhetünk információkat, hanem az élők felől is. Az élő hozzátartozókat a temető, de főként a sír és jelei csak másodsorban képviselik, annyiban, hogy a jelek hordoznak közleményeket karbantartóikról. A hozzátartozók feladata a „zajok” — időjárás- viszontagságok — okozta károk helyreállítása, a sír gondozása, tisztogatása — kiszűrése a közleményből. E tevékenységre nem mint vevők kényszerülnek, hiszen ők vannak a leginkább tudatában a közleménynek. *Ők a jelcsatorna gondozói.*

A temető nemcsak a hozzátartozókról külön-külön, hanem az egész faluközösségről is informál. A temető összképéről leolvasható a falu egészének „tradícióörző” hajlama, foka, a külső — városi, polgári — hatások iránt mutatott elutasító, vagy fogékony magatartás, egyszóval világképének egységessége, vagy megbontottsága. A temetőinkben lemérhetők — természetesen hozzávetőlegesen — egy falu izlésváltozásának stádiumai, mint a falvakban a paraszti hagyomány építményein. Aki csak teheti kőházat épít a faluban magának, s műkö sirt halottainak. A temetők egykori jelrendszerét lassanként egészen új szemiotikai rendszer váltja fel. Ilyen módon helyezhettük eddig vizsgált anyagunkat — ezt a szinkretikus üzenetrendszert⁵³ — egy tágabban értelmezett kontextusba — a magyar paraszti kultúra változási folyamatainak komplexumában.

JEGYZETEK

1. E dolgozat részlete a magyar nép halotti szokásainak egészét szemiotikai szempontból vizsgáló munkának.
2. *Morris, Ch. W.* 1938. 81.
3. „Jól gyászol az, aki nem mén szórakozni, meghúzi magát, csendesen viselkedik, otthon búslakodik, otthon szomorkodik, imádkozik. Ritkán jó ki a házból” (*Radácsi Istvámmé, Krakкаи Erzsébet, 70 éves, ref., pányoki lakos.*)
4. „Ahol halál esik, s a hozzátartozók között mégis házasulandó leány, legény volna, és azok közelést lakodalmat terveztek, el kell azt halasszák a gyászév leteltéig. — Ha „sürgős” az esküvő,

- a halott gyermekei mindenképp akarik, akkor csendben, *gyász alatt* esküsznek össze” (3. jegyzet adatközlője).
5. A falu középpontjától nyugatra fekvő fejfás temetők találhatók Borsod-Abaúj-Zemplén megyében például: Nagyrosvágyon, Pányokon, Lácán.
 6. *Birket—Smith, K.* 1969. 312.
 7. Nyugatra tájolt temetők találhatók például a Bodroghözben: Lácán, Nagyrosvágyon, Ricsén, Semjénben, Zemplénagárdon.
 8. Domborulatokon, víztől — aránylag — védett helyen fekszenek például a csékei, lácai, révleányvári, ricsei, zemplénagárdi temetők a Bodroghözben. Ld. még ehhez: *Zentai J.*, 1963. 277—279.
 9. *Az ősi magyar hitvilág*, 1971. 122., valamint ld. *K. Kovács L.*, 1944. 342.: karjalai finnek, 345.: lappok, 346.: mordvinok, 347.: votjások, 348.: vogulok.
 10. Élősövény, ill. — betemetődött — árok övezi például a csékei, lácai, nagyrosvágyi, ricsei, zemplénagárdi temetőket a Bodroghözben.
 11. Pányokon a nagybeteg, s szemmelveréstől „megesett” kisgyermek ruhácskáit leszaggatják a tésztéről, s a temetőkerítésül szolgáló vadrózsasövényre dobálják az asszonyok. Tekinthejtük e cselekvést áldozatnak, mely alkalmával — az integritásos gondolkodásnak megfelelően — a gyermek helyett annak mását, testi ruháit vetik oda a negatív erőket magamögött rejtő, s azokat szimbolizáló temetőkerítésnek. Számos példa akad nyelvterületünkön (*Szendrey Zs.*, 1931. 48—99). *Wislocki H.* 894. 320—326), miszerint a bokrok, cserjék a „bolygó lelkék” szálláshelyeül szolgálnának, s a betegekről levett rongyokat azért aggatták rájuk, hogy ily módon bírják a rontás visszavonására őket.
 12. Recens példaként szolgálhat a telkibányai temető Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Ld. még *K. Kovács L.*, 1944. 348.
 13. Recens példa a pányoki és korláti temető Borsod-Abaúj-Zemplénben.
 14. Megyénk fejfás temetőinek túlnyomó többségében kelet-nyugati hosszszeggel alakítják ki a sírokat. A hant nyugati végében áll a fejfa, feliratával — többnyire — nyugatra tekint. Az elhunyt arccal kelet felé, fővel nyugatra van a sírba helyezve, így a fejfa feje felett áll.
 15. Tulajdonképpen a régészek munkája a két struktúra szembesítése. Remek példája ennek *László Gyula* (1944) munkája, mely kimondottan azon összehasonlításokból nyert elemekre épül, melyeket a szerző az élő közösség életmódjának a halott közösség proxémikus kódjaival összevetve kiolvast.
 16. A többféle vallási felekezetek híveit egyesítő faluközösségekben általában igen kiélezett a szerepe a vallások különbségeit hangsúlyozó elemeknek. Méginkább számontartják e különbségeket azon közösségekben, melyek többsége egy bizonyos vallás híve, míg a kisebbség egy másiké. Jellemző, hogy a valláskülönbségeket kifejező elemek túlhangsúlyozása mindenkor a kisebbség oldaláról történik. Tanulságos példa erre Szék (Kolozs megye), ahol a szombatosok bár a temetőoldalba temetkeznek, de félreérthetetlenül kívül a nagytemetőn, ahová a túlnyomórészt református széki lakosság temetkezik. Az elkülönülés magyarázata: a szombatosok hisznek feltámadásukban, míg a többiekét kétlik.
 17. *Györfy I.*, 1907. 94—105.
 18. *Zentai J.*, 1963. 277—293.
 19. *Morvay P.*, 1958. 53—69.
 20. *Morvay P.*, 1958. 53—57.
 21. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Karcs, Korlát, Mályinka, Rudabánya temetőiben.
 22. *A magyarság néprajza* (2. kiad.) 1942. II. köt. 282—286.
 23. *Ortutay Gy.*, én. II. köt. 94.
 24. *Budenz J.*, 1897. 117—124.; *László Gy.*, 1944. 389—491., *Malonyay D.*, 1907. 314.; *Munkácsi B.*, 1907. 103., *Tagányi K.*, 1918. 24—50., *Solymossy S.*, 1930. 70., *Viski K.*, 1910. 221—222.
 25. *Morvay P.*, 1958. 63—67. *Koós K.*, 1972. 227—272.
 26. *Morvay P.*, 1958. 63—67.
 27. *Lükő G.*, 1942.
 28. *Balassa I.*, 1949. 120—121.
 29. *A Magyar Parasztház*, én. különösen IV. és V. füzetek.
 30. *A magyarság néprajza*, 1942. II. köt. 300.
 31. *Szinte G.*, 1901. 115—121., 1905. 92—93.
 32. *Novák J. L.*, 1910. 100.
 33. *Szinte G.*, 1905. 98.
 34. *Dömötör S.*, 1960. 81—94.

35. Györffy I., i. m. 96.
36. Dömötör S., i. m. 81—94.
37. Balassa I., 1945. 69—70.; (Megjegyzendő, hogy a fejfa, vagy reákött szalag színezése egykor minden bizonnyal életkorjelző szereppel is bírt László Gy. 1944. 474.)
38. Szinte G., 1905. 102.
39. Nevetőfejfák. én. 194.
40. Erdész S., 1968. 201—224., Szinte G., 1905. 102., *A magyarság néprajza*, 1943. 346—348.
41. Erdész S., 1968.
42. Lükő G., 1961. 6—7.
43. Moore, H., 1959. 36—39., 49—53.
44. Doblhofer, E., 1957. I. fejezet.
45. Itt kínálkozik lehetőségünk a kínai — s az ezekből fejlődött — japán írásjelekre utalnunk. Ezen jelek piktogrammból alakultak ki, s a valóság részleteinek absztrahált, szimbolizált képei voltak. Az a szemlélet, mely meghatározta azt a fejlődési sort, melynek keretében a valóság fokozatosan fejlődő alakú piktogrammban, majd ideogrammban nyert kifejezést, segítségünkre lehet fejfaink absztrahált jeleinek felfejtésében is. A szemnek — mint az ember egyik legáltalánosabban ismert pars pro toto reprezentánsának — kínaiiban és japánban használt jele különösen egyezik bodrogközi fejfaink kettős homlokosztatával. Ld. ehhez: Walsh, L., 1971. 71.
46. László Gy., 1944. 195—231., uő. 1967. 102.
47. Szinte G., 1905. 100.
48. K. Kovács L., 1944. 340.
49. Jakobson R., 1972. 100.
50. Jakobson R., 1972. 101.
51. Jakobson R., 1972. 106.
52. Jakobson R., 1972. 99.
53. Jakobson R., 1972. 166.

IRODALOM

- A Magyar Parasztház*, (Kiadja a Magyar Mérnöki- és Építészeti Egylet), én. Bp. I—VI. füzetek.
- Balassa Iván, 1945. A magyar gyászszínek kérdéséhez. Ethn. LVI. 69—70.
- Balassa Iván, 1949. A magyar temetőkről. Folio Ethnographica I. 120—130.
- Balassa Iván, 1973. A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethn. LXXXIV. 235—242.
- Birket-Smith, Kaj, 1969. A kultúra ösvényein. Bp.
- Budenz József, 1897. Bálvány és fejfa. Ethn. VIII. 117—124.
- Doblhofer, Ernst, 1957. Zeichen und Wunder. Wien—Berlin—Stuttgart.
- Dömötör Sándor, 1960. Abádszalóki fejfádszítések, Index Ethn. 81—94.
- Erdész Sándor, 1968. Fejfairók a szatmári Erdőháton Ethn. LXXIX. 201—224.
- Fraser, Douglas, 1967. Die Kunst der Naturvölker. München.
- Györffy István, 1907. Nagykunsági fejfák. NÉ. VIII. 94—105.
- Hoppál Mihály, 1970. Egy falu kommunikációs rendszere. MRT. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Kiadványai. Bp.
- Hoppál Mihály, 1971. Jegyzetek az ethnográfiai szemiotikához. Népi kultúra—Népi társadalom V—VI. 25—44. Bp.
- Jakobson, Roman, 1972. Hang, jel, vers. Bp.
- Koós Károly, 1972. Népélet és néphagyomány. Bukarest
- K. Kovács László, 1944. A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár.
- László Gyula, 1944. A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
- László Gyula, 1967. Hunor és Magyar nyomában. Bp.
- Lotman, J. M. 1973. Szöveg, modell, típus. Bp.
- Lükő Gábor, 1942. A magyar lélek formái. Bp.
- Lükő Gábor, 1971. Kiskunsági kopjafák. Művészet, Szept. 6—7.
- Malonyay Dezső, 1907. A magyar nép. I. A kalotaszegi magyar nép. Bp.
- Moore Henry, 1959. Henry Moore Schriften und Skulpturen. Hn. Fischer Verl.
- Morris Ch. W., 1938. Foundation of the Theory of Signs. Chicago
- Morris, Ch. W., 1946. Sign, Language, and Behavior. New York.

- Morvay Péter*, 1958. Emberalakú fejfák a börvélyi temetőben. *Ethn.* LXIX. 53—69.
- Munkácsi Bernát*, 1900. Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz. *Ethn.* XI. 97—111.
- Novák József Lajos*, 1910. A temetők népi művészete. *NÉ.* XI. 1—27., 149—161.
- Orbán Balázs*, 1867. A Székelyföld leírása. I—II. Pest.
- Ortutay Gyula*, én. A magyar népművészet. I—II. Bp.
- Papp Ferenc*, 1965. Szemiótikai jegyzetek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok.* 3. 157—176.
- Solymossy Sándor*, 1930. Ósi fejfáformák népünkénél. *NÉ.* XLI. 65—84.
- Szendrey Zsigmond*, 1931. Fára aggatott rongyok. *Ethn.* XLII. 48—99.
- Szinte Gábor*, 1901, 1905. Kopjafák a Székelyföldön. *NÉ.* II. 115—121, VI. 91—102.
- Tagányi Károly*, 1918—1919. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. *Ethn.* XXIX—XXX. 24—50.
- Viski Károly*, 1910. Mi a kopjafa? *NÉ.* XI. 221—224.
- Viski Károly*, 1942. A hagyomány tárgyai. In: *A magyarság néprajza.* II. 2. kiadás, Bp.
- Voigt Vilmos*, 1972. A folklór esztétikájához. Bp.
- Voigt Vilmos*, 1972. A folklór alkotások elemzése. Bp.
- Walsh, Len*, 1971. *Read Japanese Today.* Rutland-Vermont and Tokyo.
- Wlislöcki Henrik*, 1894. Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. *Ethn.* V. 320—328.
- Zentai János*, 1963. Ormánsági fejfák. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* 277—293. Pécs.

SEMIOTISCHE ANALYSE DER UNGARISCHEN VOLKSFRIEDHÖFE (Auszug)

Diese Arbeit ist ein Teil einer umfassenden Studie, die die ungarischen volkstümlichen Totenbräuche mit semiotisch-analytischer Methode untersucht. Die Totenbräuche können in drei Haupteinheiten eingeteilt werden: *Vorzeichen* — hierher gehören die verschiedenen abergläubischen Wahrsagungen, Traumdeutungen, die sich auf den Tod beziehen, ausserdem die Gewohnheits-handlungen an dem Sterbelager; *vom Eintritt des Todes bis zum Leichenschmaus* — hierzu gehören die grundlegenden Totenbräuche; *die Erinnerung an den Verstorbenen* —²hier müssen folgende Kriterien untersucht werden: die Trauer, die verschiedenen Gewohnheiten bei der Erinnerung an den Toten, die Rolle der „Totenbeschwörer“, die Riten an der Ruhestelle des Verstorbenen. Die vorliegende Arbeit befasst sich mit der letzten der drei Einheiten, das heisst sie untersucht die folgenden zwei Fragen: wie erinnert sich die Dorfgemeinde des Verstorbenen, und was tut sie zu seinem Gedächtnis?

Zuerst muss das Gebiet untersucht werden, das die Dorfgemeinde dem Verstorbenen als Ruhestätte zugeordnet hat: der Friedhof. Die Lage des Friedhofes bestimmen nicht nur praktische Gesichtspunkte, sondern auch die Tradition und rituelle Gesetze. Diese Gesetzmässigkeiten zeigen sich in der Beziehung des Friedhofes zu seiner Umgebung, d. h. in der geographischen Lage des Friedhofes (auf einem Hügel, am Wasser, bzw. ein fliessendes Gewässer trennt ihn von der bewohnten Siedlung, usw.), in der Orientierung des Friedhofes (das Friedhofster sieht im allgemeinen nach Westen) und in der Beziehung zwischen Friedhof und Dorf, bzw. Ansiedlung (die Friedhöfe liegen im allgemeinen im westlichen Teil der Siedlung, oft am Rande des bewohnten Gebietes oder aber ausserhalb der Siedlung). Innerhalb des Friedhofes spielen die Gewohnheitsgesetze eine noch grössere Rolle, sie bestimmen die innere Ausbildung des Friedhofes, (man kann folgende Gesichtspunkte unterscheiden: kapellen-zentrisch, hauptweg-zentrisch oder unsystematisch mit dem Friedhofstor als Mittelpunkt), die Lage der Gräber, ihre Beziehung zu einander, ihre Orientierung. Diese äusseren und inneren Beziehungen zusammenfassend kann in semiotischer Hinsicht festgestellt werden, dass der Friedhof ein Kodesystem ist, das Information nicht genetischer Art trägt. Die Informationsgeber sind die verstorbenen Mitglieder der Gemeinde, die Empfänger die lebende Gemeinde. Der Kodekanal ist die Tradition. Die Volksfriedhöfe können wir also als einen Satz auffassen, der seiner nach aus verschiedenen Koden Satzteilen aufgebaut ist (Objekt-Kode: Holzkreuz, Grabzeichen, Bauten

Wege, Einzäunung usw., proxemischer Kode: die Verteilung der Gräber, die Beziehung der Grabzeichen, nah-fern, rechts-links usw., Tätigkeitskode: das Ausheben der Gräber, die Beisetzungszeremonie, die Pflege des Grabes usw., der Schrift-Kode: Aufschriften auf den Grabzeichen), seinem Inhalt nach aus den folgenden gegensätzlichen Bedeutungspaaren besteht:

nah:

reich
Ansässiger
gut
wir-Gruppe

ausserdem:

Links:
Frauen

fern:

arm
Zugewandeter
schlecht
sie-Gruppe

Rechts:
Männer

die Analyse des Friedhofes als Ganzes folgt der Untersuchung eines Grabzeichens. Vorliegende Arbeit untersucht die Grabkreuze auf evangelischen und reformierten Friedhöfen des ungarischen Sprachraumes. Aus dem Material, der Form, der perspektivischen und linearen Verzierungen, der Farbgebung kann gefolgert werden, dass dieses archaische Codesystem heute inhaltslos geworden ist, seine Elemente zu Verzierungen degradiert wurden. Die eindeutige Entschlüsselung dieser Kode, die die damalige symbolisch-antropozentrische Denkart hervorbrachte, ist heute nicht mehr möglich, da sie von einem universelleren Codesystem — der Schrift — in den Hintergrund gedrängt wurden. Auf den Hölzern sind also zwei Codesysteme zu finden: das archaische, traditionelle, das heute nur noch ästhetisch gewertet wird, während das neuere, die Schrift, rationell ausgelegt werden kann.

Die verschlüsselten Mitteilungen waren zum Teil fiktiven, überweltlichen Empfängern, zum anderen Mitgliedern der lebenden Gemeinde gedacht. Die Rolle der lebenden Angehörigen zeigt sich darin, dass sie auf grund der Instandhaltung des Grabes die Pfleger der Kodekanäle sind.

Ernő Kunt